

ЕМОЦІЙНИЙ АСПЕКТ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті наведено аналіз особливостей емоційної сфери неповнолітніх як основної детермінанти формування агресивної поведінки у даному віці. Агресивну поведінку на всіх рівнях її прояву не можна розглядати без емоційної основи, враховуючи при цьому, що соціокультурні впливи та індивідуальний досвід відіграють важливу роль у визначенні чинників, що збуджують емоцію та визначають особливості поведінки людини в такому емоційному стані.

Ключові слова: агресивна поведінка, захисна афективна реакція, афективні стереотипи поведінки, афект неадекватності, емоційне відчуження.

В статье приведен анализ особенностей эмоциональной сферы несовершеннолетних как основной детерминанты формирования агрессивного поведения в данном возрасте. Агрессивное поведение на всех уровнях его проявления нельзя рассматривать без эмоциональной основы, учитывая при этом, что социокультурные влияния и индивидуальный опыт играют важную роль в определении факторов, возбуждающих эмоцию и определяющих особенности поведения человека в таком эмоциональном состоянии.

Ключевые слова: агрессивное поведение, защитная аффективная реакция, аффективные стереотипы поведения, аффект неадекватности, эмоциональное отчуждение.

У вітчизняній психології агресія як самостійна форма відхилень у поведінці дітей та підлітків не розглядається, а переважно вивчається у зв'язку із розв'язанням конфліктних ситуацій [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Агресивна поведінка у таких випадках розглядається як захисна афективна реакція нормальної дитини і вважається природним наслідком певного негаразду в соціальному житті.

Несприятливі фактори, що взаємодіють між собою та беруть участь у формуванні механізму агресивних дій, можна розділити на дві умовні групи: зовнішні та внутрішні. З зовнішніх деструктивних факторів з тією чи іншою точністю складається певний перелік. Зокрема до нього можна віднести, так звані особливі обставини, тобто неправомірні дії партнера по конфліктній взаємодії, особливо у складних зовнішніх умовах, які задають емоційну напруженість та пред'являють підвищені вимоги до психофізіологічних й особистісних ресурсів індивіда; деструктивні соціальні і пси-

хологічні причини, спільною ознакою яких є наявність певного неблагополуччя в соціальному житті суб'єкта виявленої агресії. Наприклад, як це часто буває у підлітків і юнаків, педагогічна занедбаність, мікросоціальна занедбаність, бездоглядність, позбавлення емоційного тепла та уваги, труднощі у контактах із однолітками та дорослими, наявність соматичних і психоневрологічних ускладнень тощо [1; 2; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. Щодо внутрішніх факторів, до них належать індивідуальні особливості, які визначають ймовірність та силу прояву агресії. Наразі до таких особливостей можна віднести: тривожність (особливо таку, що пов'язана зі страхом перед соціальним несхваленням або покаранням), наявність установок (зокрема атрибуції ворожості), особливості ціннісно-мотиваційної сфери, локус контролю (інтернальний), неадекватна самооцінка, дратівливість, емоційна чутливість тощо.

Аналіз внутрішнього, суб'єктивного змісту агресивної поведінки показав, що вона полягає в особистісному самозахисті й особистісному самоствердженні.

Зв'язок агресивної поведінки із самозахистом зафіксований у філогенетично давньому механізмі афекту, що являє собою сильний і відносно короткочасний емоційний стан. Поява афекту, як правило, свідчить про недостатню здатність механізмів регуляції, що сформувалися в онтогенезі, розв'язати сформовану ситуацію [15; 16; 17].

Стосовно дитячо-підліткового і юнацького віку говорити про повну досконалість механізмів регуляції поведінки не уявляється можливим у силу триваючого процесу дозрівання і розвитку як психофізіологічних структур і формування особистості, так і недостатнього життєвого досвіду. Тому в основі захисно-поведінкових механізмів даного вікового періоду, що поєднуються терміном "загальні афективні реакції", лежить комплекс афективно заряджених переживань, які нерідко знаходять своє вираження в агресивній поведінці [18].

Про істотну включеність в основу агресивної поведінки афективного компонента свідчать афективні реакції неповнолітніх. Багато в чому цьому сприяє підвищена емоційність, властива даному віку [11; 19; 20]. Вона також чітко виражена у поведінкових стереотипах підлітків і юнаків [21; 22; 23]. Інтенсивність і стійкість афективного компонента взагалі є відмітною ознакою стереотипу. Генетично він належить до тих форм регуляції поведінки людини, у яких рівень розвитку мислення і діяльності свідомості є недостатньо диференційованими, щоб не знайти виражену залежність від

почуттів, емоцій, пристрастей [12; 24]. Дана особливість буде справедливою і для типових форм поведінкової активності дітей і підлітків, заснованих на реакціях імітації (позитивної і негативної) та наслідування, оскільки вони також являють собою генетично більш ранній рівень механізмів регуляції, що характеризується відсутністю цінностей чи недостатньою їх сформованістю, як регуляторів поведінки [25]. Дослідженнями, наприклад, установлено, що наслідування, так званих, асоціальних “героїв” виражене у підлітків з ознаками інфантилізму і рисами емоційно-вольової нестійкості [26]. Імітація, наслідування, зараження не тільки можуть бути залучені до процесу утворення механізму агресивної поведінки, але й прямим чином пояснювати його, як це буває в деяких групових правопорушеннях неповнолітніх [27].

Загально визнано, що примітивні, “інфантильні” поведінкові механізми виявляються тоді, коли ступінь психологічної загрози для суб’єкта є дуже високим [8; 28]. У таких випадках навіть поведінка дорослої людини може нагадувати поведінку маленької дитини і визначатися як інфантильна, оскільки супроводжується вибухами плачу, фізичною і вербальною агресією, імпульсивністю з частковим відключенням контролюючих механізмів [29; 30; 31]. Дослідження взаємозв’язку соціального статусу в міжособистісних стосунках і агресивної поведінки у дошкільнят, що вибірково її виявляють стосовно різних груп людей, показало, що соціальна агресія як стан виникає в загрозовій ситуації з однолітками, дорослими, малюками. Крайнього ступеня вираження спрощена поведінка набуває у стані афекту [32; 33].

Наслідування, імітація у підлітків уже вибірково, цілеспрямовані й характеризуються свідомим пошуком і свідомим засвоєнням форм та особистісних норм поведінки. Предметом особливої уваги для підлітків можуть бути всі способи, засоби і прийоми впливу на людей, починаючи від манери триматися і закінчуючи жестами, якими супроводжується експресивна мова, її тоном [34]. У такому пошуку для підлітка особливу роль відіграє так званий “значущий інший”, чії норми і форми поведінки (на основі власної, що має певний ступінь диференційованості та вираження особистісного ставлення) засвоюються чи ігноруються неповнолітніми. Як правило, в основі вибіркового ставлення до чого-небудь шкідливого (корисного) лежить асоціація цього шкідливого (корисного) з яскравим емоційно негативним (позитивним) образом [10]. Наприклад, підліток, перебуваючи в асоціальній групі однолітків (що має потенціал прояву агресивності), може не поділяти і не підтримувати шкідливої звички

своїх “товаришів” до вживання алкоголю, тому що в дитинстві зазнав приниження і сорому через батьків, яким була притаманна ця згубна пристрасть [35; 36].

Поняття “значущий інший” відображає ніщо інше, як певне значення для підлітка, той особистісний зміст, який мають для нього особливості, властиві контактуючому з ним суб’єкту (дорослому, однолітку), або досить безпосередньо бере участь у психологічній логіці становлення характеру неповнолітнього [37]. Добре відомо, що суб’єктивно значимі особистості незрівнянно сильніше, ніж суб’єктивно нейтральні впливають на формування оцінних еталонів людини, на те ставлення до дійсності, у якому знаходять вираження її потреби, що задовольняються у спілкуванні з суб’єктивно значимою особистістю [37].

Категорії “значущий інший”, “особистісний зміст”, “ставлення” не потребують обґрунтування характерного для них емоційного компонента, оскільки “психологічно виражаються у формі прагнень і почуттів” [38], відображуючи ціннісні орієнтації індивіда і певним чином спрямовуючи його поведінку, у тому числі й агресивну.

Аналіз актів агресії у людей, морально розвинутих і здатних до самоконтролю, показав, що агресивні форми поведінки можуть самі себе підсилювати, тобто мають тенденцію до самостимуляції [39]¹. Пояснюється це посиленням ступеня збудження і виникненням позитивних емоцій у суб’єкта агресивних дій. Дана особливість стає зрозумілою виходячи з даних досліджень, згідно з якими позитивні емоції мають властивість автономності², у силу чого при збудженні є самостійним процесом, що активно конкурує з існуючими мотиваціями і забезпечує собі перевагу в боротьбі за загальний кінцевий результат. Це поєднується з наявністю в людини неусвідомлених потягів до одержання позитивних і негативних емоцій [6].

У цих даних висвітлюються деякі аспекти механізму не тільки грубо деструктивної поведінки, актів вандалізму, але й окремих форм антисоціальної поведінки неповнолітніх. Зокрема те, чому ситуація ризику, небезпеки настільки захоплює підлітків і є

¹ Прикладом можуть бути певні види спорту, де допускається безпосередній фізичний контакт (боротьба, бокс та ін.). Однак різні форми фізичної агресії, як правило, контрольовані (особливо у спортсменів високого класу). Відтворюваність таких форм поведінки поза заданими умовами змагальної обстановки залежить від якостей особистості спортсмена і характеру виховної роботи, проведеної з ним тренером [29].

² Можливість говорити про автономність позитивних емоцій дає установлений факт гетерохронної появи негативних і позитивних емоцій в онтогенезі [40].

джерелом гострих відчуттів, які приносять їм важко пояснювану насолоду, отриману в процесі, наприклад, крадіжки [41]. При цьому варто враховувати той факт, що деяким людям для нормалізації фізіологічного і психологічного гомеостазу необхідно регулярне переживання почуття “радісті подолання небезпеки” [26]. Навіть пізнавальний інтерес, що виявляється в захопленнях підлітків, обумовлюючи афективну зараженість поведінки, може призвести до явищ соціальної дезадаптації: підлітки закидають навчання, зближаються з асоціальними особами, починають займатися дрібними крадіжками, спекуляцією з метою задоволення свого захоплення [15; 42].

Афективні процеси можуть визначати не тільки поведінку особистості, але й формувати низку особливостей її характеру [2; 11; 13; 24; 37]. Між ними й емоційними проявами існує своєрідний зворотний зв’язок: з одного боку, емоційні явища можуть бути прийняті у зв’язку з мотиваційною сферою особистості як такі, що опосередковують її формування і функціонування, з іншого боку – у пошуках механізмів, пов’язаних зі стійкими переживаннями певних емоцій, варто звертатися до особистості [9; 43].

Часто повторювані агресивні прояви, що мають афективну природу (емоції, почуття, емоційні стани), виявляють тенденцію до фіксації у поведінці людини. Спочатку це відбувається у вигляді своєрідних афективних стереотипів поведінки, а пізніше, в якості його особистісних рис і особливостей, що набувають певного ступеня автономії [44].

Формування понятійного мислення, логічне осмислення дійсності, моральні норми міжособистісних відносин виявляють залежність від заданих ззовні афективно-ціннісних орієнтацій. А.В.Запорожець, наприклад, відзначає, що “ті перші емоційні відносини, що складаються у дитини з матір’ю й іншими близькими людьми, а потім з більш широким колом однолітків і дорослих (почуття синівської любові, співчуття до іншої людини, дружня прихильність і т. д.), потім збагачуються і стають необхідною основою для виникнення згодом складніших соціальних почуттів. Відбувається свого роду перенесення цих рано виникаючих людських емоцій із близького на далеке, з більш вузької на більш широку сферу соціальних відносин, що набувають у процесі розвитку дитини такого ж глибокого особистісного змісту, як і її взаємини з рідними і близькими” [45].

Механізм переключення емоцій на новий зміст і фіксація на ньому є однією з основ розвитку власне людських мотиваційних відносин, змістовний бік яких відображає їх соціальне походження.

Дане положення наочно ілюструється досить показовим прикладом поведінки з відхиленнями, що отримав умовну назву “нестримної активності” [33], яка проявилася у вираженому протиріччі між моральними принципами та реальною поведінкою учнів. У ній, зокрема, проявилися приклади конкуренції, заздрості й ворожнечі. В умовах організованого між шкільними класами змагання прагнення посісти перше місце, завоювати бажану нагороду перетворилося в дії аморального порядку, коли успіх досягається за будь-яку ціну, будь-що. Аналіз ситуації показав, що в організаційних принципах змагання був чітко виділений момент “хто-кого”, який спровокував появу ворожнечі, заздрості, моральної “неохайності”. Ці дані подібні до результатів, отриманих закордонними дослідниками, які змушені були припинити експеримент, оскільки виявилися не в змозі контролювати агресію деяких дітей. Змагальні відносини змінилися на конфронтацію між учасниками груп, а четверо осіб проявили дуже високий ступінь агресивності стосовно як групи-переможця, так і окремих представників своєї групи [46].

У наведених прикладах особливо заслуговує на увагу той факт, що у ситуації, психологічний зміст якої полягає у наявності змагально-конкурентної боротьби за типом “хто-кого”, в актуалізації принципу “виграй у грі”, а не “виграй за правилами гри”, це звичайно стає умовою виникнення відхилень у поведінці, оскільки поєднується з досягненням мети неправомірним шляхом – агресія, виявлена до “чужих”, поєднується з бажанням досягти позитивних результатів “для своїх”. Тобто поєднуються два протилежних за своїм знаком ставлення до людей, що мають відповідне емоційне забарвлення.

Неважко зрозуміти, до чого призводить такий спосіб організації індивідуальних почуттів. У підлітків, наприклад, абсолютна орієнтація на самоствердження в сполученні з афектом неадекватності є умовою агресивної поведінки [5; 11]. Ця ж особливість (тобто домінування мотивації самоствердження і негативні емоції) пов’язана зі скоєнням корисливо-насильницьких злочинів неповнолітніми [14; 47; 48].

Дії, особистісний зміст яких полягає в самостверженні і самозахисті, що проявляється в агресивній поведінці дитячо-підліткового і юнацького віку у девіаціях широкого діапазону, небезпідставно можна віднести до захисту самостварення, що являє собою досить стійке переживання, яке пронизує самосприйняття і “я-образ”. Загальна закономірність полягає в тому, що самостварення активно захищається особистістю. При цьому “агре-

сивний захист” виявляється в екстремній, вибуховій мобілізації захисту проти загрози “Я”, і агресії стосовно кривдника [49].

Отже, від афекту, що за В.К.Вілюнасом [50], може бути представлений як повернення до інстинктивних форм поведінки, до діяльності самосвідомості, пов’язаної з особливостями само-сприйняття суб’єкта, агресивна поведінка, відображаючи психологічний зміст самоствердження і самозахисту своєї особистості, поєднана зі складними якісно-динамічними особливостями емоційних проявів у людини.

Розвиток лінії поведінки неповнолітніх “за замкненим колом” емоційної логіки забезпечував формування механізму емоційного відчуження, який виявився важливою детермінантою проявленої агресії та об’єднував у єдиний засіб цільової дії емоційну агресію як мету й інструментальну агресію як засіб досягнення саме цієї, емоційної мети. Загальна суть механізму емоційного відчуження полягає у підсиленні емоції суб’єктивного змісту і певної емоційної деконцентрації зовнішніх умов, що супутні діям (конкретного партнера за взаємодією та наслідків своїх дій для нього і себе, а також для інших оточуючих).

Діапазон прояву механізму емоційного відчуження досить широкий [51]. У нього можуть входити внутрішні, погано диференційовані переживання (“тошно”, “муторно”, “якось неприємно”), дратівливість, втрата почуття реальності, що спостерігається у ситуаціях вираженого зовнішнього афективно-значимого стимулу, що ускладнює оцінку внутрішнього стану [41].

Він також може характеризуватися зниженням емоційної чутливості суб’єкта, збільшенням емоційної дистанції з оточуючими, ворожістю й агресивністю у поведінці у зв’язку із сильним зануренням суб’єкта у внутрішні переживання [51].

Стресове самовідчуження вказує на певні зміни діяльності когнітивно-афективних структур індивіда та може зумовити агресивні захисні дії, які можуть мати діапазон інтенсивності від когнітивного нівелювання партнера аж до реального, тобто до вбивства [52].

Емоційне знецінення небезпечної ситуації, своєрідне беземоційне напруження уваги й активізація мислення можуть спостерігатися у випадках особливої суб’єктивної значущості мотивів підтримки високого соціального статусу, запобігання виникнення почуття власної неповноцінності, неуспішності, сором перед оточенням, приховування припущених помилок і промахів [27; 41].

Мотивація такого змісту часто зумовлює емоційне відчуження від іншого, якщо ціннісні орієнтації суб’єкта дії дозволяють

самореалізацію на основі приниження іншої людини, самоцінність якої заперечується. Відсутність співчуття й ідентифікації з іншими має вже не ситуативний характер [27], а розкриває стійкі ознаки моральної свідомості суб'єкта.

Зниження емоційної чутливості до морального аспекту і, відповідно, до наслідків своїх дій для оточення пов'язане з місцем суб'єкта дії як анонімного і залежного від чужої волі виконавця. У цьому випадку віддаленість чужого болю не робить ситуацію трагічною в особистісному плані. Суцільний психологічний комплекс, у якому поєднуються деіндивідуалізація, безособовість, нереклексивність, байдужість, страх, залежність від інстинкту самозбереження, робить суб'єкта відстороненим від себе й інших. Поведінка дифузного, психологічно одномірного суб'єкта однозначно визначається ситуацією, що потенційно може потягти за собою прояв жорстокості аж до вчинення вбивства у своєму крайньому прояві [53].

Отже, за емоціями визнаються функції детермінант поведінки в найширшому діапазоні: від насильства і низинного убивства, з одного боку, і самопожертви – з іншого [54]. В цьому розумінні агресивну поведінку на всіх рівнях її прояву не можна розглядати без емоційної основи, враховуючи при цьому, що соціокультурні впливи та індивідуальний досвід відіграють важливу роль у визначенні того, що саме буде збуджувати емоцію і як буде поводитись людина в цьому емоційному стані.

У зв'язку з цим, розуміючи агресивність як вторинне (соціальне) новоутворення індивіда, природною основою якого є первинні, генетично задані емоції, конкретним завданням дослідження може бути визначення тих структур якісно динамічних систем афективного реагування, які є модусом емоційного опосередкування психічної діяльності індивіда на кожному з етапів його розвитку і певним чином впливають на формування змістовних сторін його особистості (самооцінка, саморозуміння, самосвідомість, світогляд, самовизначення), обумовлюючи агресивні прояви.

Результати орієнтованого таким чином дослідження можуть, на наш погляд, сприяти поглибленому пізнанню психологічних основ механізму агресивної поведінки і тим самим визначати шляхи розвитку й збагачення емоційного світу суб'єкта та його здатності до психічної саморегуляції й ефективного самовизначення.

Список використаних джерел

1. Агрессия у детей и подростков / под ред. Н. М. Платоновой. – СПб. : Речь, 2004. – 336 с.

2. Айхорн А. Трудный подросток / А. Айхорн. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 377 с.
3. Анцупов А. Я. Конфликтология / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : Академия, 1999. – 546 с.
4. Грановская Р. М. Конфликт и творчество в зеркале психологии / Р. М. Грановская. – М. : Генезис, 2002. – 573 с.
5. Копченова Е. Е. Детская агрессивность как качество личности : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 “психология развития, акмеология” / Е. Е. Копченова. – М., 2000. – 20 с.
6. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология / Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Питер, 2001. – 224 с.
7. Байярд Р. Т. Ваш беспокойный подросток / Р. Г. Байярд, Дж. Байярд // Семья и школа. – М., 1995. – 302 с.
8. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура. – М. : Наука, 1999. – 186 с.
9. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / под ред. Д. Б. Эльконина, Т. В. Драгуновой. – М., 1967. – 360 с.
10. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці / С. Д. Максименко. – К. : Наукова думка, 1999. – 188 с.
11. Можгинский Ю. Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм / Ю. Б. Можгинский. – СПб., 1999. – 199 с.
12. Психология аномальных детей и подростков – патопсихология. – М. : Изд-во “Институт практической психологии”. – Воронеж : НВО “МОДЕК”, 1996. – 128 с.
13. Психотерапия детей и подростков / под ред. Х. Решмидта. – М. : Алетейя, 2000. – 433 с.
14. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М. Семенюк. – М., 1996. – 96 с.
15. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М., 1972. – 573 с.
16. Личко А. Е. Подростковая психиатрия / А. Е. Личко. – М. : Медицина, 1985. – 416 с.
17. Ситковская О. Д. Судебно-психологическая экспертиза аффекта : метод. пособ. – М., 1983. – 70 с.
18. Гурьева В. А. Психопатология подросткового возраста (теоретический, клинический и судебно-психиатрический аспекты) /

- В. А. Гурьева, В. Я. Семке, В. Я. Гиндикин. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1994. – 310 с.
19. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве / Г. М. Бреслав. – М., 1991. – 144 с.
 20. Нейхард Дж. Властелин эмоций / Дж. Нейхард. – СПб. : Питер, 1997. – 199 с.
 21. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк . – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
 22. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. 1994. – №3. – С. 17–26.
 23. Коллектив. Личность. Общение: Словарь социально-психологических понятий / под ред. Е. С. Кузьмина, В. Е. Семенова. – Л. : Лениздат, 1987. – 143 с.
 24. Решмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Х. Решмидт. – М. : Прогресс, 1994. – 233 с.
 25. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М. С. Яницкий. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.
 26. Асмолов А. Г. Психология личности : Принципы общепсихологического анализа / А.Г. Асмолов . – М., 1990. – 367 с.
 27. Платонов К. К. Психология коллективной деятельности: теоретико-методологический аспект / К. К. Платонов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1990. – 181 с.
 28. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб : Прайм-Еврознак, Нева ; М. : Олма-Пресс, 2002. – 510 с.
 29. Ковалев П. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения / П.Ковалев. – СПб., 1996. –358 с.
 30. Лоренц К. Агрессия (так называемое “зло”) / К. Лоренц ; пер. с нем. – М. : Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 272 с.
 31. Ратинов А.Р. Насилие, агрессия, жестокость как объекты криминально-психологического исследования / А.Р. Ратинов, О.Д.Ситковская // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование: сб. науч. трудов. – М., 1990. – С. 4-15.
 32. Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства / О. Кернберг. – М. : Класс, 2000. – 464 с.

33. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. – М. : Просвещение, 1983. – 458 с.
34. Кричевский Р. Л. Психология малой группы: теоретический и прикладной аспекты / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская. – М. : Просвещение, 1991. – 206 с.
35. Варга А. Я. Структура и типы родительского отношения : автореф. дис. на соиск. учен. степен. канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / А. Я. Варга . – М., 1987. – 21 с.
36. Волкова Е. И. Трудные дети или трудные родители? / Е. И. Волкова – М., 1992. – 94 с.
37. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Наука, 1983. – 321 с.
38. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 720 с.
39. Хекхаузен Х. Агрессия / Х. Хекхаузен // Мотивация и деятельность. – М., 1986. – Т. 1. – 56 с.
40. Папуча М. В. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання / М.В. Папуча, Т. Д. Кричковська. – Ніжин : НДПУ, 2001. – 147 с.
41. Тузов А. П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних / А. П. Тузов. – К. : Высшая школа, 1982. – 181 с.
42. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. В. Змановская . – М. : Академия, 2003. – 288 с.
43. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
44. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
45. Запорожец А. В. Психическое развитие ребенка / А. В. Запорожец // Избранные психологические труды : в 2 т. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1. – 255 с.
46. Донцов А. И. Проблема объективных детерминант межличностного конфликта в группе / А. И. Донцов, Т. А. Полозова // Вестник МГУ. – 1982. – № 4. – С. 23–32 (Сер. 14. Психология).
47. Паренс Г. Агрессия наших детей / Г. Паренс. – М., 1997. – 182 с.
48. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А. А. Реан // Психологический журнал. – 1996. – № 5. – С. 3–18.
49. Кондратьев Н. Ю. Психолого-педагогическая работа со школьниками-девиантами / Н. Ю. Кондратьев // Психологическая наука и образование. – 1999. – № 3–4. – С. 46–65.

50. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений / В. К. Вилюнас . – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 142 с.
51. Ениколопов С. Н. Понятие агрессии в современной психологии / С. Н. Емельянов // Прикладная психология. – 2001. – № 2. – С. 56-72.
52. Криминальная мотивация / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1986. – 304 с.
53. Антонян Ю. М. Криминальная патопсихология / Ю. М. Антонян, В. В. Гульдан. – М. : Наука, 1991. – 246 с.
54. Дубинко Н. А. Влияние когнитивных процессов на проявление агрессивности в детском возрасте / Н. А. Дубинко // Вопросы психологии. – 2000. – №1. – С. 75-79.

The paper analyzes the characteristics of the emotional sphere of minors, as the main determinants of the formation of aggressive behavior in this age. Aggressive behavior at all levels of its manifestation can not be seen without an emotional basis, taking into account that the socio-cultural influences and personal experiences play an important role in determining the facts that excite emotion and defining features of human behavior in such an emotional state.

Keywords. Aggressive behavior, affective defensive reaction, affective patterns of behavior, affect inadequacy, emotional alienation.

Отримано: 2.03.2012 р.

УДК159.938.363.3

І.Л.Моначин

Закономірності переживань особистості в ситуації безробіття

У статті подано теоретичний аналіз та узагальнення поглядів щодо психологічної природи процесу переживання. Описано закономірності переживань в ситуації безробіття.

Ключові слова: переживання, криза, стрес, безробіття.

В статье представлены теоретический анализ и обобщение взглядов относительно психологической природы процесса переживания. Описаны закономерности переживаний в ситуации безработицы.

Ключевые слова: переживание, кризис, стресс, безработица.